Boekbesprekingen

Evert Ketting en Klaas Soesbeek (red.), **Homoseksualiteit & krijgsmacht**. Eburon, Delft 1992, 308 p.

Deze studie over homoseksualiteit en krijgsmacht is baanbrekend. Het boek verdient een Engelse vertaling gezien het voorbeeld dat het Nederlandse leger kan vormen voor het Amerikaanse dat zoveel problemen met homo's blijft houden. Voor het eerst in de geschiedenis is een diepgaand en grootschalig onderzoek verricht onder doorsnee militairen naar hun houding ten opzichte van homoseksualiteit en naar de positie van homoseksuelen in de krijgsmacht. Het boek biedt interessante en belangwekkende resultaten die zeker een breed publiek verdienen.

De studie is verricht in opdracht van het ministerie van defensie. Er zijn enquêtes ingevuld door 1238 mannelijke en 149 vrouwelijke militairen van alle rangen en er zijn interviews afgenomen bij 49 homomannen en 16 lesbiennes die in de krijgsmacht dienen. Het aantal homomannen onder militairen is relatief klein: 1 procent in het leger tegen 4 procent voor de hele Nederlandse bevolking. Lesbiennes zijn beter vertegenwoordigd: 3,5 procent in het leger tegen een half procent onder alle Nederlanders. De genoemde cijfers zi jn heel betrekkelijk, want de meeste geënquêteerde soldaten zijn zo jong dat ze nauwelijks aan een coming out (de erkenning dat ze homo zijn) toe zijn. Wanneer de cijfers voor leeftijd worden gecorrigeerd, wijken ze minder sterk af van de gemiddelden voor de Nederlandse bevolking. Wel blijft het geringe aantal homomannen en het onevenredig hoge aantal lesbiennes onder de beroepsmilitairen opvallen. Het is verder helemaal de vraag hoe betrouwbaar de antwoorden zijn, want lang niet alle soldaten zullen zonder aarzelingen seksueel kleur bekennen. De meeste enquêtes zijn anoniem, maar groepsgewijs afgenomen bij eenheden van het leger hetgeen een negatief effect kan hebben gehad op het eerlijk invullen ervan – een bekend probleem bij vragen over seks.

De geïnterviewde homomilitairen ontwikkelen verschillende strategieën om in de heteromannenwereld van het leger te overleven. De meesten houden hun seksuele voorkeur geheim en scheiden privé en publiek strikt. Anderen zijn juist open over hun seksuele interesses. Dat is meestal pas mogelijk wanneer ze goed zijn ingeburgerd in hun eenheid. Ze lopen daarbij echter het levensgrote gevaar dat ze na overplaatsing opnieuw met discriminatie te maken krijgen in hun nieuwe eenheid. Hoewel de homomannen en lesbiennes uit alle macht proberen goede soldaten te zijn, beoordeelt de modale soldaat hen vooral op hun homoseksualiteit en minder op hun militaire kwaliteiten. Het leven van een homo in het leger, of hij nu al dan niet kleur heeft bekend, is dansen op de rand van een vulkaan.

Het interessantste resultaat van het onderzoek betreft de sociale afstand die militairen ten opzichte van homo's bewaren. Op de vraag of ze bezwaren hebben tegen homo's, antwoorden de soldaten in overgrote meerderheid dat ze die niet hebben. Maar op meer gedetailleerde

vragen of ze bezwaar hebben om onderzocht te worden door een homoseksuele arts of om met een homoseksuele maat in één kamer te slapen, reageert meer dan de helft van de mannen dat ze dat inderdaad niet willen. Slechts een kwart van de vrouwen maakt daar bezwaar tegen. Dit is wat de soldaten beweren, in de praktijk gaat het waarschijnlijk weer anders. Tegen homo's leven overigens sterkere bezwaren dan tegen allochtonen.

Homomilitairen kunnen niet veel steun verwachten van hun makkers bij incidenten. De meerderheid zal de andere kant opkijken en slechts eenvijfde belooft hulp. Het laatste kwart zou juist meedoen aan het pesten van homo's. Onder vrouwelijke militairen steunt tweevijfde lesbiennes onvoorwaardelijk. Het kader dat een voorbeeldfunctie heeft, beschouwt homoseksualiteit vooral als individueel probleem en zal homo's eerder doorsturen naar een psychiater dan zelf bijscholing zoeken. Discriminatie die homo's in het leger ondervinden, vormt een sociaal probleem, maar dat is nog niet doorgedrongen tot het kader.

Het Nederlandse leger ligt mijlen voor op andere legers als het op integratie van homo's aankomt, zeker op het Amerikaanse. Toch is de situatie allerminst bevredigend en het leger heeft nog een lange weg te gaan voordat homoseksualiteit in alle hoedanigheden en vormen aanvaard zal zijn. Dit onderzoek biedt een uiterst aangrijpend kijkje in de keuken van het leger zoals het er nu voorstaat. Toch vallen bij deze bijzondere studie enkele kanttekeningen te maken. In de eerste plaats het saaie taalgebruik waardoor je nauwelijks merkt hoe interessant het onderzoek wel is. Verder had de deken van zwijgen die over homoseksualiteit ligt best meer aandacht kunnen krijgen. Het onvermogen en de verlegenheid om er over te spreken, vormen de moeilijkste obstakels voor voortschrijdende emancipatie. Ten slotte hadden de redacteuren een beter gekwalificeerde uitgever moeten interesseren. Ze hebben zichzelf een wandienst bewezen door in eigen beheer uit te komen.

Gert Hekma

B.A.F.M. van Dam, **Een generatie met verschillende gezichten. Culturele diversiteit onder de jonge volwassenen van de jaren tachtig** (proefschrift). ITS, Nijmegen 1993, 177 p .

Dit proefschrift is een produkt van het onderzoeksprogramma naar sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland (SOCON), zoals dat reeds langere tijd aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen wordt uitgevoerd. Binnen dit programma staan de waarden, normen en opvattingen van de Nederlandse bevolking, en de eventuele variatie daarin, centraal. In een uitgebreide reeks publikaties worden waarden en normen op steeds wisselende terreinen met elkaar, en met een steeds wisselend aantal sociaal-structurele kenmerken in verband gebracht binnen een tamelijk los theoretisch kader. Het proefschrift van Van Dam past in het rijtje produkten, zoals die binnen het SOCON-programma zijn afgeleverd. Ditmaal betreft het een studie over jong-volwassenen en wordt hun culturele verscheidenheid voor het voetlicht gebracht.

Centraal staan de vragen of de jong-volwassenen van de jachtig tachtig een generatiesamenhang vormen, die zich min of meer onderscheidt van oudere generaties, en of er binnen die generatiesamenhang specifieke generatie-eenheden kunnen worden onderscheiden. Om de eerste vraag te beanwoorden worden de waarden en opvattingen rond geloofsvragen, gezin en intieme relaties, economie en politiek van personen die in 1985 tussen de 18 en 30 jaar oud waren, vergeleken met personen die in 1985 ouder dan 30 waren. Ter beantwoording van de vraag naar de verscheidenheid binnen de groep jong-volwassenen wordt nader onderscheid gemaakt naar sociale herkomst en huidige maatschappelijke positie.

De jong-volwassenen, aangeduid met Beckers term van 'verloren generatie', blijken in hun waardenoriëntaties niet te verschillen van de naastliggende cohorten, aangeduid als 'protestgeneratie'. Wel verschillen zij op diverse terreinen van de 'stille' en de 'vooroorlogse' generaties. Ondanks het ontbreken van verschil in waardenoriëntaties tussen leden van de 'verloren generatie' en leden van de 'protestgeneratie', en ondanks dat Van Dam zelf aangeeft dat met de hier gebruikte data mogelijke verschillen tussen generaties eventueel ook leeftijdsverschillen in plaats van generatieverschillen kunnen weerspiegelen, concludeert zij dat er toch voldoende reden is om de huidige jong-volwassenen als een generatiesamenhang te bestempelen.

Vervolgens wordt de heterogeniteit onder jong-volwassenen bestudeerd. Met behulp van een principale componenten-analyse is een vijftal typen jong-volwassenen benoemd, te weten 'autoritaristisch-burgerlijken' (11% van de jongeren), 'christelijk-burgerlijken' (7%), 'maatschappijcritici' (23%), 'christelijk-burgerlijke autoritaristen' (20%) en 'christelijk-burgerlijke maatschappijcritici' (8%). De overige jong-volwassenen zijn niet overtuigend te plaatsen. Als men al zou willen aannemen dat de genoemde vijf typen jong-volwassenen zouden bestaan, dan nog lijkt het de vraag of zij generatie-eenheden vormen in de zin waarin Mannheim daarover spreekt. Bij Mannheim zijn generatie-eenheden delen van generaties die intensieve bindingen hebben. Dit impliceert dat, anders dan bij Van Dam die zo'n tachtig procent van de jong-volwassenen bij een of andere generatie-eenheid indeelt, lang niet alle leden van een generatie ook tot een generatie-eenheid hoeven te behoren. Verder mogen personen die tot een generatie-eenheid behoren, geacht worden zich toch op zekere hoogte ook als lid van zo'n eenheid te identificeren. Dit lijkt mij moeilijk voorstelbaar bij de meeste typen jong-volwassenen die door Van Dam worden onderscheiden. Zouden jongeren zichzelf als 'christelijk-burgerlijk maatschappijkritisch' of als 'autoritaristisch-burgerlijk' afficheren?

In het laatste deel van haar studie gaat Van Dam na wat het sociaal-structurele profiel van de diverse generatie-eenheden jong-volwassenen is. Uitgesproken verschillen blijken schaars. Maatschappijcritici worden relatief vaak aangetroffen onder hoog opgeleiden, terwijl kerkelijk opgevoede jongeren vaker dan anderen tot de diverse soorten 'christelijk-burgerlijken' behoren.

De studie is methodisch op verantwoorde wijze uitgevoerd en bevat tevens een interessant overzicht van sociologische theorievorming over de jeugdfase. De bovenstaande bespreking zal echter niet verhuld hebben dat ik over het geheel genomen teleurgesteld ben over het gebodene. De belangrijkste conclusie lijkt te zijn dat er onder jong-volwassenen veel variatie is in denkbeelden en waarden. Veel licht op de oorzaken van die verscheidenheid wordt niet geworpen. Er zouden twee mogelijke oorzaken voor het teleurstellende resultaat gesuggereerd kunnen worden: (a) er is gekozen voor een brede genereatietheoretische invalshoek, terwijl de aandacht eigenlijk meer naar verschillen binnen dan tussen cohorten uitging; (b) er ontbreken pogingen om tot meer systematische theorievorming en hypothesen te komen rond de vraag waarom er sociaal-structurele verschillen in denkbeelden en waarden tussen jong-volwassenen zouden optreden. Dit laatste lijkt mij overigens een probleem dat voor het gehele SOCON-programma geldt; het gebruik van het grove penseel zou vaker mogen worden afgewisseld door dat van het fijne potlood.

Aat Liefbroer

Monica Steggerda, **Vrouwen in Nederland. Verscheidenheid in sociale contexten en opvattingen** (proefschrift). Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen 1993, 213 p.

Op 29 april 1993 promoveerde Monica Steggerda op het proefschrift 'Vrouwen in Nederland. Verscheidenheid in sociale contexten en opvattingen' en voegde daarmee een boek toe aan de serie 'Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland'. De meest opvallende overeenkomst tussen de verschillende studies in de serie is het gebruik van hetzelfde data-materiaal: de SOCON – Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland – dataset. Deze dataset bevat de antwoorden van een grootschalig veldonderzoek naar de waarden en opvattingen van 3003 Nederlanders tussen de 18 en 70 jaar, gehouden in 1985.

In Steggerda's studie staan de sociale en culturele verschillen tussen vrouwen centraal. Nadat jarenlang verschillen tussen vrouwen en mannen zich op een brede wetenschappelijke belangstelling mochten beroepen, staan thans in toenemende mate verschillen tussen vrouwen onderling op de wetenschappelijke agenda. Dat is een goede zaak. Immers, door enkel aandacht te schenken aan – gemiddelde – verschillen tussen vrouwen en mannen, zou men bijna vergeten dat verschillen tussen vrouwen onderling en tussen mannen onderling vaak groter zijn. Zo is bij voorbeeld het verschil in inkomen tussen vrouwen onderling en tussen mannen onderling groter dan het gemiddelde verschil tussen vrouwen en mannen in inkomen. Deze 'mythe van het verschil' houdt bovendien de – ongewenste – beeldvorming in stand dat alle vrouwen van alle mannen verschillen. Redenen te over om zich te richten op verschillen tussen vrouwen.

Het gaat in deze studie om meningen en opvattingen van 1578 Nederlandse vrouwen met betrekking tot de privé-sfeer en het politieke domein: 'In welke mate is er sprake van culturele verscheidenheid onder vrouwen in Nederland, zoals deze tot uitdrukking komt in hun meningen, houdingen en gedragingen ten aanzien van de privé-sfeer en het openbare politieke leven?' Waar het gaat om de privé-sfeer wordt nagegaan in hoeverre vrouwen de traditionele rolverdeling tussen vrouwen en mannen aanvaarden, over de plaats die gezamenlijke activiteiten in een relatie moeten krijgen en worden morele kwesties (abortus, suïcide en vrijwillige kinderloosheid) onderzocht. Bij opinies over het politieke domein staan politieke interesse en de bereidheid van vrouwen tot politieke participatie ter discussie.

Bij de beantwoording van deze beschrijvende vraag wordt duidelijk dat het hier gaat om een goed uitgevoerd en helder beschreven onderzoek. In tegenstelling tot veel sociologisch onderzoek wordt stil gestaan bij de betrouwbaarheid en validiteit van de geconstrueerde schalen. De weergave van de verschillende frequentieverdelingen geeft een aardige beschrijving van de Nederlandse vrouwen. Wel rijst al vroeg de vraag naar de noodzakelijkheid van de vele frequentieverdelingen, zonder enige uitsplitsing naar een aantal belangrijke determinanten, zoals bij voorbeeld leeftijd en arbeidssituatie.

Hoewel er een zekere mate van overeenstemming blijkt te zijn wat betreft de mening over het belang van het gezin en ten aanzien van politieke participatie, is hierover geen eenvormig beeld te geven van 'de' Nederlandse vrouw. Het hebben van een gezin en kinderen wordt belangrijk gevonden, het huwelijk wordt in wat mindere mate belangrijk geacht. De vrouwen zijn verdeeld over het belang van gezamenlijke activiteiten in een relatie, over de mate van onafhankelijkheid van de partners en over de aanvaarding van de traditionele rolverdeling. Wel staan ze tamelijk tolerant ten opzichte van alternatieve samenleefvormen en ingrepen in het leven. Verder zijn de vrouwen vrijwel normaal verdeeld over de links-rechts politieke dimensie en zijn ze verdeeld in de mate van politieke interesse. De politieke participatie is uiterst gering: 20 procent van de vrouwen leest of praat nooit over de politiek.

Een ander belangrijk doel van het onderzoek was het verklaren van de verschillen: 'In wel-

ke mate hangt de verscheidenheid in opvattingen samen met hun sociale kenmerken zoals deze worden geïndiceerd door hun feitelijke maatschappelijke posities of rollen, de hulpbronnen waarover zij beschikken en hun levensbeschouwelijke herkomst?' Nagegaan wordt in hoeverre de opinies van vrouwen samenhangen met de sociaal-culturele omstandigheden van de vrouwen. Ze worden weergegeven als rollen – afhankelijk van de samenleefvorm, het moederschap en de werksituatie –, als hulpbronnen – klasse, inkomen, opleiding en sociale contacten –, en als levensbeschouwelijke herkomst – geloofsovertuiging en kerklidmaatschap. De verschillende sociaal-culturele omstandigheden zijn soms wat mager geoperationaliseerd: zo wordt de mate van sociale contacten gemeten met het al dan niet lid zijn van een plaatselijke vereniging. Ook hier weer veel frequentieverdelingen, nu wel uitgesplitst naar belangrijke determinanten, maar zonder weergave van de resultaten van statistische toetsingen.

Het centraal stellen van de sociaal-culturele omstandigheden van de vrouwen vormt de reden om voor leeftijd te controleren. Hierdoor blijft wel een zeer boeiende vraag liggen: worden opinies bepaald door leeftijd of door scoiaal-culturele omstandigheden? Pas in hoofdstuk 6, waar de verschillende sociaal-culturele omstandigheden in één analyse worden bezien, wordt de studie interessant. Uit de analyse blijkt dat de rollen en het merendeel van de hulpbronnen van de vrouwen weinig verklaren van de onderzochte opinies. Bij controle voor de overige onafhankelijke factoren blijkt alleen opleiding samen te hangen met beide thema's: hoe hoger de opleiding, hoe moderner de opvattingen en des te groter de politieke participatie. Opvattingen en meningen over de privé-sfeer blijken wel sterk bepaald te worden door de geloofsovertuiging en het kerklidmaatschap. De meer traditionele opvattingen die door religie blijkbaar worden bevorderd of in stand gehouden, betekenen dat er traditioneel wordt gedacht over de plaats van de vrouw in gezin, huwelijk en samenleving.

De pretentie van verklaren wordt in deze studie niet waargemaakt. Wel worden er tientallen, zo niet honderden relaties weergegeven, die op zich ongetwijfeld boeiend zijn. Echter, 'wat-nu-wat' verklaart blijft onduidelijk: het 'kip-of-het-ei' probleem blijft intact. Met een meting op één moment kan worden aangegeven welke relaties er bestaan, maar zijn verklaringen, met de hier gehanteerde analysetechnieken, vrijwel onmogelijk. Deze studie geeft dan ook geen antwoord op de vraag of vrouwen hun opvattingen en meningen over tal van zaken aanpassen aan hun sociaal-culturele omstandigheden (cognitieve dissonantie) of dat hun opvattingen hun sociaal-culturele omstandigheden verklaren.

Karin Sanders

M.H. Bakker (red.), **Oud in den vreemde. Over allochtone ouderen**. Bohn Stafleu Van Loghum, Houten/Antwerpen 1992, 198 p.

Het boek beoogt een kennismaking te zijn met de eerste generatie migranten in Nederland. Er is niet naar gestreefd om alle in Nederland wonende allochtone bevolkingsgroepen te bespreken. Getracht is door bespreking van een zestal bevolkingsgroepen een genuanceerd beeld te scheppen van allochtonen die oud worden in een voor hen vreemde Nederlandse samenleving. Aan de orde komen de Indische Nederlanders, de Molukkers, de Chinezen, de Surinamers, de Marokkanen en de Turken.

De maatschappelijke achtergronden van Indische Nederlanders, zowel in het vroegere Nederlands-Indië als later in Nederland, worden door Robinson besproken. Deze groep is onder druk snel in de Nederlandse samenleving geïntegreerd. Er zijn in deze groep veel ouderen. Voor hen is de Indische identiteit voor het dagelijkse welbevinden nog steeds van groot be-

lang. Deze Indische identiteit krijgt vorm in vier afzonderlijke fasen: de voorbewuste fase, de confrontatiefase, de internalisatiefase en de integratiefase. Summier wordt er ingegaan op Indische verzorgingshuizen.

Bij Molukse ouderen staat de isolatie ten opzichte van de Nederlandse samenleving centraal. Rinsampessy beschrijft de situatie die leidde tot de komst van de Molukkers naar Nederland. De opvang van Molukkers in woonoorden zoals Lunetten en later het wonen in wijken voor Molukkers, leiden tot een hoge gerichtheid op de eigen groep. Er vindt een korte beschrijving plaats van elementen uit het traditionele cultuurpatroon, zoals de betekenis van adat en van pela's. De hulp die ouderen van hun kinderen verwachten (bals orang tua puja tjapé), komt door de individualiseringstendens binnen de Nederlandse samenleving onder druk te staan.

Choenni geeft aan dat veel van de in Nederland wonende oudere Surinamers hier op latere leeftijd zijn komen wonen. Slechts 3 procent van de Surinaamse gemeenschap in Nederland is 65 jaar of ouder. Dit aandeel zal echter snel toenemen. De migratie naar Nederland en de motieven daarvoor worden aangestipt. De geschakeerdheid van de Surinaamse oudere bevolking naar etnische afkomst en godsdienst wordt beschreven. Uitvoeriger wordt de sociale en economische positie van deze ouderen behandeld.

Verlaan bespreekt achtereenvolgens de oudere Chinezen, Marokkanen en Turken. Bij de Chinezen wordt stil gestaan bij hun herkomst (China, Hong Kong, Nederlands-Indië, Suriname), hun cultuur en filosofische tradities. De betekenis van het familieverband in relatie met de daarvan te verwachten zorg komt aan de orde. Gesteld wordt dat door de oriëntatie op het Westen de vanzelfsprekendheden aan het verdwijnen zijn. Zowel bij de Marokkaanse als de Turkse ouderen wordt iets verteld over de geschiedenis van het land van herkomst, de reden van migratie en de gezinshereniging. De betekenis van de islam voor het dagelijkse leven blijkt voor beide groepen te verschillen. Een duidelijk beeld wordt geschetst van de problemen waar de ouder wordende gastarbeiders tegenaan lopen.

In alle bijdragen komen dezelfde thema's voor, namelijk wanneer ben je oud, de wens om terug te keren naar het land van herkomst, het isolement waarin zij in de Nederlandse samenleving leven, de zorg die van de familie verwacht wordt en meer in het algemeen het welzijn en de (gezondheids)zorg voor allochtone ouderen. In de eerste drie bijdragen komen de ouderen zelf ook regelmatig aan het woord. Dat is bij de laatste drie minder of in het geheel niet het geval.

Als eerste kennismaking met ouderen van buitenlandse afkomst is het een boekje dat zich snel laat lezen.

J.Y.J. van Bemmelen

Dirk Luyten, **OCMW en Armenzorg. Een sociologische studie van de sociale grenzen van het recht op bijstand** (proefschrift). SOI Departement Sociologie, KU Leuven, Leuven 1993, 487 p.

De overgang van de traditionele armenzorg naar de moderne bijstand voltrekt zich in België vanaf het midden van de jaren zeventig. Op 7 augustus 1974 komt de bestaansminimumwet tot stand, die op 8 juli 1976 wordt gevolgd door de OCMW-wet. De kern van deze wetten is het gegeven dat de overheid elke burger een minimuminkomen garandeert en de oude Centra voor Openbare Onderstand (COO) worden omgevormd tot Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW).

Dirk Luyten onderzoekt in zijn proefschrift de beleidsmatige, dat wil zeggen de institutio-

nele en maatschappelijke context waarbinnen aan deze nieuwe wetgeving de afgelopen twee decennia inhoud is gegeven. Hoe werd door de overheid de garantieformule die door middel van de bijstandswetgeving in het midden van de jaren zeventig werd geïnstitutionaliseerd, ingevuld?

De analyse omvat drie niveaus. Om te beginnen het macro-niveau, dat wil zeggen de wijze waarop de nationale overheid wijzigingen in de wetgeving aanbrengt inzake de doelgroep, de uitkeringen, de toelevering en de financiering. Tegen de achtergrond van stijgende uitkeringsbedragen, wordt een trend van passieve naar actieve bijstand zichtbaar, waarbij de overheid een deel van de verantwoordelijkheid terugschuift naar het individu en zijn familie. Dit wordt duidelijk aan de hand van strengere toekenningsvoorwaarden en een toenemende ongelijke behandeling van (arbeids)ongeschikten en (arbeids)geschikten. Op het meso-niveau onderzoekt Luyten het gebruik van steunnormen door de OCMW's. Grote verscheidenheid tussen de OCMW's in de aard van de steunverlening treedt aan het daglicht. Dat heeft zowel betrekking op het gebruik van steunnormen, het soort en de inhoud van de normen, als op de wijze van toepassing. Dat leidt onder meer tot zeer wezenlijke intergemeentelijke verschillen bij het toekennen van bijstand voor vergelijkbare gevallen. Op het micro-niveau onderzoekt Luyten het sociale proces dat aan de individuele toekenning van bijstand voorafgaat. Daarbij wordt gekeken naar de reconstructie van de cliëntsituatie, de diagnose van de cliëntsituatie en de uiteindelijke toekenning van bijstand. Luyten onderkent een conflict van deelrationaliteiten bij de diverse actoren: de cliënt, de maatschappelijk werker en de leden van de Raad van Maatschappelijk Welzijn, – de uiteindelijke beslissende instantie. Daarbij staat het cliëntperspectief bij cliënten en werkers tegenover het uitvoeringsperspectief bij de raad.

Als slotconclusie formuleert Luyten dat de bijstand, gedacht als een verdelingssysteem gebaseerd op behoefte, de afgelopen jaren in het vaarwater van het fundamenteel verdelingsdilemma terecht is gekomen. Het gaat erom de grenzen tussen bijstand en andere sociale-zekerheidsarrangementen scherper te stellen. Daarbij winnen vragen omtrent wie onder welke voorwaarden bijstand krijgt aan betekenis. Niet zozeer gelijkheid en behoefte gelden als uitgangspunten, maar billijkheid en beschikbaarheid voor de arbeidsmarkt. Het gaat om het benadrukken van de dominantie van het 'werksysteem' tegenover maatschappelijke solidariteit.

Luyten brengt boeiend materiaal rond minimumbescherming en meer in het algemeen trends en ontwikkelingen binnen de hedendaagse sociale zekerheid te zamen. In de traditie van, en voor een deel steunend op Nederlands onderzoek, schetst hij in zekere zin de toekomst van de Nederlandse bijstand. Wat gebeurt er wanneer de trend naar verdere decentralisatie en verschuiving van verantwoordelijkheden van centraal naar lokaal niveau doorzet? Het Belgische voorbeeld leert veel. Vooral over de mate van onzekerheid en willekeur die daar het gevolg van kan zijn. In dat opzicht is het boek een 'must'.

Maar het boek kent ook een fundamentele zwakte. Een heel wezenlijke. En dat is de theoretische reikwijdte van het boek. Het lijkt wel of Dirk Luyten op het moment dat hij zijn empirisch materiaal aan de hand van een kristallen bol wil ordenen, deze bol uit zijn handen laat glippen. In duizend stukken op de grond. En, hoewel het allemaal stukjes van diezelfde bol zijn, komen deze vervolgens nooit meer tot een geheel in de analyse. De stukjes op zich, vaak te veel, te versplinterd en te eclectisch, zijn nog wel te duiden, maar zij gaan onder in een chaos van verbindingen, en ook tegenstrijdigheden. Waar Luyten beschrijving, interpretatie en verklaring op basis van theorie op elkaar had willen laten volgen, komt het niveau van verklaring te vervallen. Hij blijft steken in interpretaties, grotendeels deelinterpretaties van feiten. Een soort geordende beschrijving, en dan nog niet eens systematisch.

Een eenvoudig verklaringsmodel, gebaseerd op eigen analytische kracht, durf en intuïtie

zijn belangrijker dan aan te tonen dat je de nationale en internationale literatuur op je onderzoeksterrein hebt gelezen. Lees die literatuur, dat zeker (hoewel ik toch bijna zou zeggen 'vergeet het dan grotendeels maar weer'), maar ga je eigen weg. Dat Luyten daartoe in staat moet worden geacht, lijdt geen twijfel. Daarvan getuigen bij voorbeeld zijn typologie van ratio's van een programma voor het toekennen van minimumuitkeringen en andere verhelderende eigen bijdragen.

Joop M. Roebroek

F. Joldersma. **De levensloop van problemen en beleid rond alcohol en drugs** (proefschrift). Faculteit Bestuurskunde Universiteit Twente, Enschede 1993, 353 p.

De wijze waarop maatschappelijke problemen tot voorwerp van beleid zijn geworden, kan men op twee manieren bestuderen. Enerzijds kan men het *proces* analyseren waarin maatschappelijke problemen, vaak na veel inspanning en strijd, onder de aandacht van beleidsmakers worden gebracht. Anderzijds kan men de *inhoud* van het gevoerde beleid analyseren, bij voorbeeld in de vorm van een reconstructie van de beleidstheorie: het geheel aan vooronderstellingen en uitgangspunten dat aan het beleid ten grondslag ligt.

Joldersma heeft in haar proefschrift geprobeerd om elementen van beide benaderingen te combineren. Zij analyseert de processen van beleidsvorming ten aanzien van twee maatschappelijke problemen (alcohol en drugs) over de jaren 1960-1985. Daarbij streeft zij naar een systematische reconstructie van de probleempercepties en beleidsvisies van de betrokken actoren, niet alleen van de overheid (bewindspersonen), maar ook van maatschappelijke actoren en van de Eerste en Tweede Kamerfracties van de politieke partijen.

Aan de hand van de ontwikkelingen in het gevoerde beleid inzake alcohol, respectievelijk drugs wordt het onderzochte tijdvak door haar in een aantal perioden van beleidsvorming ingedeeld. Per beleidsvormingsperiode stelt zij steeds een drietal vragen. 1. Hoe worden de problemen door de betrokken partijen gepercipieerd? Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de probleempercepties van de betrokkenen? 2. Welke koppelingen tussen probleempercepties en beleidsvisies treden op? Hierbij besteedt zij aandacht aan de causale percepties waarmee betrokkenen een relatie leggen tussen probleemperceptie en beleidsvisie. 3. Hoe kunnen kenmerken van de probleempercepties (zoals inhoud, precisie, complexiteit) worden verklaard uit de waarden en machtsposities van de betrokkenen?

Per onderzochte periode stelt Joldersma per actor één probleemperceptie, één causale perceptie en één beleidsvisie vast. Naast de percepties en visies van de afzonderlijke actoren onderscheidt zij ook een *dominante* probleemperceptie en beleidsvisie. Dit zijn de in een bepaald tijdvak 'heersende' opvattingen, die door haar worden gelijkgesteld aan de overheidsopvattingen (dit is: de opvattingen van de betrokken bewindslieden) op het bewuste terrein. Eveneens stelt Joldersma de waarden van de actoren met betrekking tot alcohol en drugs vast en hun machtspositie ten opzichte van de overheid.

Om de probleempercepties, causale percepties, beleidsvisies en waarden te reconstrueren, heeft zij een inhoudsanalyse uitgevoerd op beleidsteksten die door de betrokken actoren zijn geproduceerd. Niet alleen wordt de inhoud ervan gereconstrueerd, maar ook wordt een aantal kenmerken van de percepties en visies vastgesteld, zoals precisie, complexiteit en reikwijdte.

De percepties en visies van de betrokken actoren worden per beleidsveld eerst uitvoerig beschreven, vervolgens samengevoegd tot een beperkt aantal patronen en tenslotte worden deze patronen van probleempercepties, causale percepties en beleidsvisies te zamen met de waarden van de actoren aan elkaar gekoppeld tot beleidstheorieën. Joldersma reserveert hier-

bij zelf merkwaardig genoeg de term beleidstheorie alleen voor die patronen die gedurende een bepaalde periode door de meeste actoren worden gedeeld (p. 163 en 255).

Na aldus beide beleidsterreinen afzonderlijk te hebben beschreven, volgt een samenvattende analyse, waarin Joldersma haar hypothesen toetst over de samenhang tussen inhoud en kenmerken van probleempercepties en van beleidsvisies, respectievelijk over de samenhang tussen waarden en machtspositie van actoren en de aard van hun probleemperceptie. Voor beide hypothesen vindt zij onvoldoende ondersteuning.

De poging van Joldersma om de analyse van de levensloop van sociale problemen te combineren met een analyse van probleempercepties en beleidsvisies van de betrokkenen, kan niet erg geslaagd worden genoemd. Op allerlei onderdelen van haar benadering is kritiek mogelijk, zoals bij voorbeeld op het begrip dominantie en op meting van machtsposities. Het overheersende probleem is evenwel dat zij er niet in slaagt om een *dynamische* benadering (levensloop van sociale problemen) op bevredigende wijze te integreren met een in wezen *statische* benadering (reconstructie van beleidstheorieën).

In haar theoretische beschouwingen legt Joldersma het accent op het politiek-strategisch handelen van de betrokkenen. Zij spreekt over probleempercepties als 'claim making activities'. Actoren maken van deze percepties gebruik om medestanders voor hun standpunten te winnen en om het overheidsbeleid te beïnvloeden. Tevens ontwikkelt Joldersma een 'kringloopmodel' voor de invloed van een dominante probleemperceptie op de perceptie van de afzonderlijke actoren en omgekeerd van de actoren op de dominante probleemperceptie. Dit dynamisch uitgangspunt is in haar empirische analyse echter niet meer terug te vinden. Door de nadruk te leggen op een systematische vergelijking van de probleempercepties en beleidsvisies van de actoren krijgt haar analyse in feite een statisch karakter. Door aan te nemen dat een actor in elke bestudeerde periode één (niet-veranderende) opvatting aanhangt, wordt het onmogelijk om de onderlinge beïnvloeding van actoren te analyseren. Het is immers niet duidelijk wie invloed op wie uitoefent. Hiermee verdwijnt de mogelijkheid om de strategieën van actoren adequaat te analyseren, omdat strategisch gedrag altijd contextgebonden is, dat wil zeggen afhankelijk van de opstelling van de tegenpartij. Tevens blijft onduidelijk hoe de dominante opvattingen en de opvattingen van de afzonderlijke actoren elkaar wederzijds hebben beïnvloed.

De nadruk op een systematische vergelijking van opvattingen leidt er niet alleen toe dat wijzigingen in opvattingen worden genegeerd. Het betekent ook dat de opvattingen van actoren coherenter en consistenter worden voorgesteld dan feitelijk gerechtvaardigd is. Verschillen van inzicht binnen de onderzochte organisaties kunnen in deze aanpak bij voorbeeld niet worden geanalyseerd. In verband hiermee kunnen we ons bovendien de vraag stellen wat nu precies relevante actoren zijn. Zo wordt door Joldersma geen onderscheid gemaakt tussen de opvattingen van bewindslieden en ambtenaren en wordt evenmin een onderscheid gemaakt tussen de verschillende departementen die bij de beleidsvoorbereiding betrokken zijn. In feite reconstrueert zij het compromis tussen de betrokken overheidsactoren als 'de' beleidstheorie van 'de' overheid. Niet alleen worden zo mogelijke verschillen van inzicht binnen de overheid buiten beschouwing gelaten, maar wordt het bovendien onmogelijk om eventuele overeenkomsten en verschillen in opvattingen tussen maatschappelijke actoren en specifieke bewindslieden of departementen en daarmee bepaalde coalities en beïnvloedingsmogelijkheden te analyseren.

De analyse van probleempercepties en beleidsvisies is op zichzelf niet oninteressant. Ook de vergelijking van de opvattingen ten aanzien van sociale problemen binnen en buiten de overheid is een interessant gezichtspunt. Problemen ontstaan daar waar Joldersma deze statische gegevens dynamisch tracht te interpreteren.

H. van Goor

Teun A. van Dijk, **Elite Discourse and Racism**. Sage Series on Race and Ethnic Relations (volume 6), Sage Publications, Newbury Park etc. 1993, 320 p.

De laatste decennia zijn vele studies inzake inter-etnische relaties verricht, waarbij de aandacht met name gericht was op houdingen van de massa ten opzichte van etnische minderheden. Van Dijk echter bekijkt juist de rol van de maatschappelijke bovenlaag bij de reproduktie van etnische ongelijkheid. De auteur benadert deze problematiek vanuit meerdere disciplines, waarbij hij gebruik maakt van een discourse-analytisch instrumentarium. Daarbij worden de micro- en macrostructuren van racisme en de reproduktie ervan aan elkaar gerelateerd. In deze benadering wordt uitgegaan van een kritisch anti-racistisch perspectief waarbij de inter-etnische situatie gedefinieerd wordt vanuit het perspectief van etnische minderheden.

Van Dijk veronderstelt dat de invloed van maatschappelijke elites op het voortbestaan van de inter-etnische ongelijkheid groot is. De elitegroepen zouden door hun directe invloed op besluitvormingsprocessen controle en macht hebben over inter-etnische relaties. Door hun discourse kunnen zij de dominantie in etnische relaties mee bepalen, steunen en legitimeren. Tevens oefenen de elites door deze discourse een belangrijke invloed uit op de opvattingen en houdingen van de massa. Hierbij spelen de media een cruciale rol, aangezien zij de belangrijkste communicatiemiddelen van de maatschappelijke elites vormen. In de diverse hoofdstukken wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan de parlementaire, bedrijfs-, wetenschappelijke, onderwijskundige en media-discourse. In ieder hoofdstuk wordt gedetailleerd beschreven op welke wijze de afzonderlijke elites een actieve rol spelen bij het (re)produceren van racisme en etnische ongelijkheid. Het gebruik van voorbeelden maakt het een en ander tot een levendig en duidelijk geheel.

Het empirisch materiaal waarop de conclusies berusten, bestaat uit een grote hoeveelheid gesproken en geschreven teksten in verschillende varianten: interviewtranscripten, nieuwsverslagen, redactionele en parlementaire verslagen, leerboeken, wetenschappelijke publikaties, brieven en weergaven van informele alledaagse communicatie.

Van Dijk concludeert dat maatschappelijke elites zich bewust zijn van de norm, volgens welke racisme en discriminatie taboe is. Over het algemeen nemen elites afstand van openlijke grove racistische verklaringen en legitimaties van de etnische ongelijkheid. Een expliciete anti-racistische kijk op de samenleving wordt echter zelden aangetroffen. Doorgaans wordt op subtiele en indirecte wijze een positief zelfbeeld en een negatief beeld van etnische minderheden gepresenteerd. De maatschappelijke elites combineren uitspraken en beweringen die zowel gastvrijheid, begrip en toleratie, als ontkenningen van het bestaan van racisme uitdrukken met uitspraken en beweringen die meer of minder openlijke vormen van geringschatting, marginalisering en problematisering van etnische minderheden bevatten. Op deze wijze legitimeert en reproduceert de maatschappelijke bovenlaag de etnische ongelijkheid.

In eerdere studies is veelvuldig geopperd dat met name lager opgeleiden en mensen werkzaam in de zogenaamde lagere beroepsgroepen intolerant zouden zijn tegenover etnische minderheden. Vooral kansarme sociale categorieën die in kansarme sociale buurten wonen, zouden negatieve vooroordelen tegenover etnische minderheden hebben. Het is de verdienste van Van Dijk dat nu ook de rol van de maatschappelijke bovenlaag in de samenleving bij het voortbestaan van de etnische ongelijkheid aan de kaak wordt gesteld. Ook binnen deze categorie blijken etnische vooroordelen een vaak voorkomend verschijnsel te zijn. Van Dijk stelt dat in deze studie specifiek gebruik is gemaakt van de kennis en ervaringen van etnische minderheden. Op welke wijze hij dit zogenaamde insidersperspectief verdisconteerd heeft, wordt in de loop van de studie echter nauwelijks duidelijk. Het afsluitend hoofdstuk bevat enkele aanbevelingen inzake vervolgonderzoek. De aandacht zou daarbij met name gericht

moeten zijn op de wederzijdse beïnvloeding van de maatschappelijke elitegroepen, de invloed en beïnvloeding van de massa en de rol van anti-racistische elites, zo stelt de auteur. De aanbevelingen doen de lezer met spanning uitkijken naar het toekomstige werk van Van Dijk.

Deze studie is onmisbaar voor een ieder die inter-etnische relaties en het voortbestaan van etnische ongelijkheid beter wil begrijpen. Dit is niet in de laatste plaats vanwege het feit dat het boek de lezer een reflectie op het eigen handelen en denkproces biedt.

Geneviève Verberk

Davydd J. Greenwood en José Luis González Santos *et al.*, **Industrial Democracy as Process: Participatory Action Research in the Fagor Cooperative Group of Mondragón.** Van Gorcum, Assen/Maastricht 1992, 194 p.

In het Baskische stadje Mondragón ging in 1956 een experiment in arbeiderszelfbestuur van start dat is uitgegroeid tot een omvangrijk complex van industriële coöperaties. Tegenwoordig zijn er 19.000 werknemer-eigenaren, in totaal 7 procent van de Baskische arbeidskracht, werkzaam in 173 coöperatieve bedrijven. De meerderheid daarvan is in dienst van industriefirma's en constructiebedrijven, een kleiner aantal van agro-industriële bedrijven. De structuur van het geheel is op het eerste gezicht buitengewoon complex. De meeste coöperaties zijn aangesloten bij *second level cooperatives*. Dit zijn instellingen voor financiering, ontwikkeling en marketing. Bovendien zijn de meeste coöperaties verenigd in groepen – in totaal zijn er 14 van – die gebruik maken van gezamenlijke voorzieningen op het gebied van produktieplanning en personeel. Tenslotte beschikken de groepen gezamenlijk over tal van voorzieningen op het gebied van onderwijs en research. Mondragón als wijdvertakt complex van industriële produktie en dienstverlening is economisch zeer succesvol en heeft de diverse recessies in de Spaanse industrie goed doorstaan. De oudste en de grootste van de groepen binnen 'Mondragón', de Fagorgroep, vormt het onderwerp van deze studie.

Talloze onderzoekers hebben zich afgevraagd hoe democratisch arbeiderszelfbestuur van de grond kon komen in de jaren van dictatuur. Het economisch leven in die politieke omgeving zou immers beheerst worden door corporatistische beginselen en repressie van politieke organisaties en vakbonden. Gelovigen in industriële democratie hebben echter teveel gedacht in termen van een aantrekkelijke combinatie van sociale rechtvaardigheid en economisch succes. Zij reageerden veelal teleurgesteld als bleek dat er weinig hechte ideologische beginselen scholen in de bedrijfsopzet. In werkelijkheid vormde het Baskische experiment geen ideologische bedreiging voor het regime. Integendeel, het paste in het economisch expansiebeleid dat de Spaanse overheid in de jaren vijftig ontplooide en dat gekenmerkt werd door een mengeling van centrale planning en pragmatisme. In de feitelijke werkwijze kwam de coöperatieve opzet waarschijnlijk zelfs onbedoeld enigszins overeen met de corporativistische staatsideologie, waarvan immers ook de belangenversmelting tussen werkers en de eigenaren van de produktiemiddelen een hoeksteen vormde. De coöperatieve bedrijven hebben zich ontwikkeld als normale kapitalistische ondernemingen, met dit verschil dat de ondernemingsraad tevens de aandeelhoudersvergadering vormt. Hun structuur sloot oorspronkelijk aan bij de tradities van het kleinschalige Baskische agrarische familiebedrijf. Tegenwoordig functioneren ze als kapitaalintensieve, gespecialiseerde firma's, die concurreren met grootschalige kapitalistische firma's.

In tegenstelling tot gewone bedrijven plegen de coöperaties hun hulpbronnen te poolen, waardoor ze arbeid en kapitaal van de ene naar de andere markt kunnen overhevelen. Men zou verwachten dat dit alles in economisch slechte tijden belangrijke overlevingsvoordelen

biedt. Coöperaties kunnen immers langer met verlies werken en eventueel terugvallen op kapitaal van aangesloten bedrijven. Van eigenaren-werkers kan men vermoeden dat ze sneller dan gewone werknemers akkoord gaan met verlaging van hun eigen lonen en winstaandelen. Kortom, het coöperatieve complex lijkt niet wezenlijk bedreigd door de onzekerheden en de cyclische grillen van de markten maar er eerder een goede aanpassing aan te vormen.

Hoewel de studie interessante informatie levert over de achtergronden van een uniek bedrijfskundig experiment, tast de lezer in het duister over de achterliggende vraagstelling. Wie bij voorbeeld verwacht dat deze studie inzicht zou verschaffen in de vraag hoe het netwerk van coöperaties in een tijd van economische recessie overeind kan blijven, zal teleurgesteld zijn. De auteurs lijken op een merkwaardige manier in de ban te zijn van een onderzoeksstrategie, te weten participatorisch actie-onderzoek, waarbij de bestudeerden zelf deel uitmaken van het onderzoeksteam en ook gaandeweg het onderzoeksdoel meebepalen. Het onderzoek vormt zo een beoogd onderdeel van de interne democratiseringsprocessen binnen de Fagorgroep.

De auteurs theoretiseren uitvoerig over democratie, participatie en corporate culture maar ze overtuigen de lezer niet van de voordelen van participatorisch actie-onderzoek. Greenwood is een antropologische kenner van Baskenland zonder bedrijfskundige ervaring. González Santos was destijds personeelschef bij Fagor. Het is de vraag in hoeverre zo'n combinatie instaat voor wetenschappelijke onafhankelijkheid. Het resultaat is een verwarrende mengeling van theoretische pretenties en methodologische improvisaties. Het gebrek aan een gestructureerde onderzoeksopzet wordt verdedigd met omstandige pleidooien voor een 'nonparametrische benadering', hetgeen neerkomt op een intuïtieve en door het verloop van de gebeurtenissen te bepalen vraagstelling en methodologie. Zo steunt het betoog hoofdzakelijk op een onbekend aantal 'ronde tafel gesprekken' en interviews, waarbij elke verantwoording omtrent vraagstelling, omvang en criteria bij de selectie van gesprekspartners ontbreekt. Zonder systeem citeren ze uit onderzoeksprotocollen waarbij men voor wat betreft de status en inhoud ervan verder in het duister tast. Deze praktijk valt hooguit te verdedigen als men ze, ter illustratie, combineert met traditionele etnografische methoden waarbij men levensechte situaties in een wijdere context beschrijft en de gevolgde analysemethode verantwoordt.

De conclusies omvatten een uiteenzetting van de bedrijfscultuur van Fagor. Een kerngegeven hierbij is dat de voortdurende preoccupatie met hiërarchie binnen de onderneming een centrale plaats inneemt en het coöperatieve zelfbegrip voortdurend ter discussie staat. De gevoerde debatten gaan over de vraag hoe de praktijk van de industriële onderneming in overeenstemming kan blijven met ideologische en sociale doelstellingen. In de praktijk blijkt bij voorbeeld dat hiërarchische verschillen tussen hoger en lager zich in dezelfde mate vertalen in sociale afstand als in gewone industriële ondernemingen. Participatorische processen in het bedrijf blijken op tal van manieren te zijn geïnstitutionaliseerd. Hoewel dit vaak gepaard gaat met ingewikkelde procedures en met conflicten, heeft het vermogen om doelmatige beslissingen te nemen daar niet onder te lijden.

Antoon Hoogveld